

Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára.

3. SZ.

Bence Márton
IV. é. teológus

**Az Istenről való feltogás
korunk tudományos
gondolkozásában.**

Írta :

F i k k e r J á n o s

unitárius lelkész.

C L U J,

Tipografia „Orient“-könyvnyomda

1 9 3 6.

E könyvet hálás szeretettel

ajánlom

JÓ SZÜLEIMNEK.

Köszönetet mondok »Az Unitárius Irodalmi Társaságnak« azért, hogy jelen dolgozatom kiadásában segítségemre jött. Ugyancsak köszönöm Vári Albert dékán úrnak és Dr. Kiss Elek tanár úrnak, hogy szívesek voltak dolgozatom kéziratát tartalmi szempontból átnézni s engem azt illetőleg tanácsokkal ellátni. Dr. Kiss Elek tanár úr ezenfelül a nyomdai munkálatokkal kapcsolatos fáradságot is vállalta, amiért külön is hálára kötelez.

Végül e helyen köszönöm meg Kormos Jenő barátomnak, hogy a kéziratot a helyesírás szempontjából annyi szorgalommal nézte át.

Kétekedés.

A világháború nemcsak országokat pusztított, hidakat, palotákat robbantott, nemcsak milliószámra követelt emberáldozatot, a megmaradt emberek, az életben maradt szerencsések lelkét is legnagyobb részben megzavarta. Talán még ma, az állítólagos béke tizennyolcadik esztendejében sem tudjuk pontosan megállapítani azokat a rejtett kihatásokat, amelyek szüntelen felvetődnek s melyek ennek a hatalmas rázkódásnak különös rezgései. Lehet, hogy a lélek felületén rendben van minden, lehet, hogy a könnyű sebek begyógyultak, de a kapkodóan, sokszor érthetetlenül cselekvő emberek mozdulataiból, az élet, a társadalom rángatózásai- ból, az újra meg újra jelentkező, váratlanul adódó problémákból, a világ általános fájdalmából mind-mind azt következtetjük, hogy vannak ennek a véres, kínos, vad halálszüretnek olyan mélyre vetett magvai, amelyek csak most, sok idő múlva hoznak gyümölcsöt. Azt látjuk, hogy vannak mélyebb sebek, amelyeken keresztül észrevétlenül, lassan állandó vér- és erővesztés szarmazik. Vannak örömeink, hiszen ezek nélkül elpusztulnánk hamar, de az emberiség mai öröme, mintha a csalódott lelkek keserűen kifakadó, sokszor különös módon tomboló öröme volna. Azok öröme, akik annyi mindenben hittek, annyit reméltek s a valóság, amely ilyen álmaik után következett, kiábrándító volt. Bíztak politikai vezetőkben, akik a halállal szembenéző, különös lelkesedésű embereknek azt ígérték, hogy a háború után, melyet csak győzelemmel képzeltek el, új ég és föld következik. Bíztak a vallás prófétáiban, a papokban, akik a szerető és gondviselő Isten rejtett, de bölcs szándékait behirdették a szomorúan megváltozott világ-helyzetbe. Akik lelkesítő beszédek tartottak hadbavonuló, rózsásarcú ifjaknak. És bíztak az Istenben, azt hitték, hogy a sok rossz, fájdalom és keserűség jutalmazva lesz az által, hogy a nagy küzdelem befejezése után tejjel-mézzel folyó Kanaán következik.

Ez a végtelen és általános csalódás, amelynek mindenki rabjává lett, a tudományok rohamos fejlődésének különös értelmezése, mely jellemzi ezt a századot, a változó élet áramában jelentkező orosz forradalom társadalmi kihatása s a vallásban magában bennerejlő s újra meg újra jelentkező sebezhető természet következtében ma az egész világon felfedezhetjük, hogy az Istenben való hit megrendült.

Természetesen nagyon sok ember van, akinek a személyes Isten valósága egyáltalán nem kétséges. Kétkedni az ilyen emberek számára annyi, mint bűnt követni el. Viszont vannak, akik természetesnek veszik, hogy az Isten létezése egy álom, melynek szendergéséből a megváltozott világ világosabb hajnala felrázta az emberiséget. Az ilyen emberek, társaságok, vagy alakulatok valósággal csodálkozni tudnak azon, hogy még vannak értelmes lények, akik a világ teremtését, annak törvényszerűen fejlődő menetét s általában az életet egy személyes Isten teremtő munkájának tekintik.

Ezekben az ellentétes gondolatirányú emberekben van valami közös jellemvonás. Mind a két típusú ember könnyörtelenül bírálja, lebecsüli a másik felfogását, hitét és gondolkozását anélkül azonban, hogy a magáét komolyan megvizsgálná. Mindakét fél olyannak tekinti a másik nézetét, amely ellen komoly érveket felhozni nem is szükséges. A hívő és a kétkedő egyaránt a maga megkötött gondolkodásához ragaszkodik; makacs, vagy teológiai nyelven szólva, dogmatikus. Valóban a kétkedő, a hitetlen hideg dogmatizmusa szinte természetesen alakult ki a hívő dogmatizmusával szemben, mely azt mindig kiváltja. Sohasem bölcs dolog mereven ragaszkodni, görcsösen hozzákötöni magunkat saját felfogásunkhoz, különösen akkor, ha az, amihez ragaszkodunk, még önmagunk előtt sem egészen világos. Sokszor lehet veszedelmes az, ha mások által vallott és hirdetett felfogásokat nem vizsgálunk meg; különösen, ha ezeket tömegek vallják magukénak. Az ilyen elzárkozó, konok magatartás nagyon sokszor társadalmi bajokat idézhet elő; de mindannyiszor szülőoka lehet belső eltagolódásnak, társadalmi szakadásnak. Olyan hitet, világnézetet, melyet ezerek és ezerek vallanak magukénak s követnek, egyszerűen semmibe venni s azzal nem foglalkozni s mint értelmetlent számításon kívül hagyni, káros és jogtalan.

Ha az emberek s azok életének látható és láthatatlan küzdelmei érdekelnek minket, ha szeretjük az igazságot rejtett köntöséből kihámozni, nem lehet érdektelen és közömbös számunkra

az a mód, ahogyan gondolkoznak, hisznek és éreznek még akkor sem, ha az a mi felfogásunkkal ellentétes is. Nem, mert az ilyen érdeklődésből származó ismeretgyarapodásunk még taníthat is minket!

Ilyen szellemben szeretnénk elindulni akkor, amikor »Az Istenről való felfogás korunk tudományos gondolkozásában« című dolgozatunk felmerülő kérdéseit megbírálni próbáljuk.

A kételkedés ma már nem ritka jelenség, sőt a hitetlenség is korunk egyik legjellegzetesebb vonása. Igaz, hogy az ilyen magatartás nem egészen a jelen gondolkozásának talajából nőtt ki, hiszen hosszú sorát tudnók elmondani azoknak, akik a bibliai Kaintól elkezdve egészen napjainkig lázadoztak és harcoltak koruk Istenfelfogása ellen, akik a hagyományt elvetették. Sokratest méreghalálra ítélték, mert nem imádta az állam isteneit. Platon az ő ideális államában nem adott helyet a hagyományos görög írásoknak, mert Homeros istenei — szerinte — nem értek fel egy jó ember értékével. Jézus nemcsak kételkedve beszélt hallgatóinak egyes hagyományokról, hanem valósággal szembehelyezkedett egyes mózesi törvényekkel, amelyek pedig szent, drága hagyományai voltak annak a kornak. Jób könyvének írója nehezen tudja megérteni Isten jóságát, igazságosságát. Epikuros és Lukretius nem hitték, hogy az Isten törődik az ember dolgaival.

Mindazonáltal egy istentagadó német író¹ négykötetes munkájában azt állítja, hogy az igazi atheismus, a gyökeres istentagadás csak a XVIII. században kezdődik Franciaországban.

Hegel szerint a felvilágosodásnak egy határozott lépcsője az a hit, hogy Isten halott, egy olyan lépcsőfok, amelyen minden gondolkozó embernek át kell mennie. Körülbelül vagy hetvenöt évvel utána Nietzsche azt hiszi, hogy csak erdőben élő őslény tudja már elhinni, hogy Isten él. Mauthner is úgy látja, hogy „a nagy Pán“ meghalt, vagy haldoklik, s mégis van könyvében olyan kijelentés, amelyből kifűnik, hogy meggyőződése szerint is az isteneszme a legértékesebb gondolattermék, amely az emberiségre egyáltalán hatással volt. Az istentagadás lassan, fokozatosan, de állandóan haladó, erősödő irányt mutat. A nyílt atheismus ma már kertilés nélkül állítja, hogy nincs felsőbb lény, amely megérdemelné, hogy imádásunk tárgya legyen. És az ilyen nyílt istentagadás már a XIX. században nagy irodalmat terem-

¹ Fritz Mauthner: „Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande“. (E műről könyvismertetést olvastam a „Church“ című folyóiratban).

tett magának és megtette hatását különösen a műveltnek mondott emberek lelkében. Egy unitárius lelkész, akinek több filozófiai tanulmánya jelent meg, azt írja egyik legújabb művében,¹ hogy »a többség nem érdeklődik már az Isten-i Lény létezésére iránt. Különösen igaz ez a művelt embereket illetőleg.« Már pedig a még nem művelt emberek egészen bizonyosan át fogják venni ezt a magatartást, részint merő utánczásból, részint pedig tetszeni fog nekik is ez a hirtelen érkezett újszerű, különös szabadság. Egyházunk egyik jelentős vezetőegyéni sége, az oroszországi állapotok veszedelmével kapcsolatban, midőn üzenetet küld a magyar egyházaknak és lelkészeknek, sőt a románoknak is, miszerint odaát Keleten sok-sok milliónyi nép kormányra új eget, új földet, új embert ígért... Új eget, amelyben nincs Isten, új földet, amelyen a gyarló, esendő ember egyedül, Isten gondviselése nélkül, sőt akarata ellenére uralkodik — megjegyzi, hogy »nem tudom megállapítani, hogy ez az új tanítás milyen mértékben terjedt el Erdély népei körében s mennyiben mértelyezte s mértelyezi naponként a lelkeket. De szorványos értesüléseim, sajnos, feljogosítanak arra a feltevésre, hogy jobban terjednek népünk legkülönbözőbb rétegeiben, mint sejtjük. Nemcsak az ipari- és gyári munkásság tömegeiben, hanem az ifjúság soraiban is.«² Részünkre népünk között hatalmas feladatok jelentkeznek. Bár a mi jobbára földműves magyar társadalmunk távol áll attól, hogy irodalmilag s általában műveltnek mondhatnók. Messze vagyunk attól, hogy ez a nép könyvek útján, tudományos folyóiratokból szerezhette tudomást azokról a szélsőséges, divatos eszmeáramlatokról, amelyek a nyugati kultúra, vagy civilizáció egyes néprétegeinél olyan rendkívüli megbecsülésben részesülnek. Azonban, amit a mi népünk nyugatról nehezen tudna átvenni, ahhoz egészen könnyen hozzájut azokon a le nem zárható zsilipeken át, amelyeken a közvetlen Kelet emberboldogító vörös gondolatai szüntelenül beszívárognak. Minden jel arra mutat, hogy az ott kedvelt eszme és hitbeli áramlat valamilyen ide is el fog érkezni. Mindent el kell követni, hogy rázkódás nélkül történjék meg az új gondolattal való megismerkedés. Nem azt akarjuk mondani, hogy a mi népünk a megváltozott világ olyan páratlan szigetét alkotná, ahol kételkedés nélkül, erős meggyőződéssel mindenki vallaná az Isten-hitet. Nem.

¹ W. T. Jones: The Reality of the idea of God 12.

² Dr. Gál K.: Ker. Magv. 1932. máj.—jun. 48. 1.

Ezt azok, akár falusi, akár városi gyülekezeteknek voltak vezetői, vagy ezeket komolyan megfigyelték, tisztán látják. Az a magyar nép, amely protestáns mivoltát azzal jellemzi, hogy »mi keveset hiszünk és azt sem jól«, továbbá az a nép, amely felekezetre való tekintet nélkül minden apró indulat jelentkezésénél fertelmes káromkodásra készen áll s ebben a káromkodásban minden trágár vonatkozásban szerepet juttat Istennek, az a magyar nép nem mondható nagyon vallásosnak. Nem, még akkor sem, ha eltekintünk minden keresztényi volta mellett is annyiszor jelentkező külső és belső gyengeségeitől, amelyekkel önmagát állandóan aláássa. Senki sem tagadja, hogy népünk egyházas ne volna, de a vallásosságot e szó igaz értelmében nehéz rábizonyítani. Népünk vagy egyházas, vagy feleslegesen hiszékeny, babonás (természetesen vannak olyanok, akik sem ehez, sem ahhoz a csoporthoz nem tartoznak.) De azt a vallásosságot, amely az értelmi őszinteség talajából fakadva a lélek kapuján át úgy nyilvánulna meg, hogy nyomában következetes, öntudatos cselekvéseknek, életiránynak rugója lenne, megtalálni nála nagyon ritkán lehet. Nincs mély gyökere hitének. Nincs elkészített kellő talaja. Nem azért, mintha régi vezetői, papjai csak felületet, faekével húzott barázdákat vágtak volna lelkeségükbe, hanem talán inkább azért, mert ezek a vezetők adottságaiknál, körülményeiknél és helyzetüknél fogva sohasem tudták szétválasztani a vallásos lelkesítést és eszméket faji szólamoktól, s legtöbbször csak az érzelmre építettek, hivatkoztak s a pillanatnyi helyzetmegoldásokra készítették elő a lelkeket s így nem tudtak sohasem kősziklára építeni házat. Ez nem akar vád lenni senki ellen, hiszen a történelmi idők egyikében sem lehetett volna a vallást a való élettől elvonatkoztatni. A való élet pedig arra kényszerítette az embereket, hogy a vallástól és a vallás által megoldást nyerjenek a mindenkori jelen helyzet kérdéseivel kapcsolatban; azonban úgy látszik, hogy ez a körülmény az igazi vallásosság, a mélyen gyökerező Isten-hit rovására ment. Ezt a sekélyes, felszínes Isten-hitet annál is inkább érheti végzetes csapás, mert népünknek nincs még kritikai érzéke, problémákat nem igen ismer s azokat megoldani képtelen is. Hozzá volt szokva ahhoz, hogy mindig mások gondolkoztak helyette. Az elvont dolgok általában nem kedvencei. Ha egy ilyen kevés alappal megépített lélekvárát az új gondolkozás merész csapatai, az új lélektan zászlóját lobogtatva s annak tetszetős csatarivalgásait ismételve megtámadnak, a vár feltétlen elesik. Ilyen támadá-

sokra a megtámadott lélek és gondolkozás nincsen felkészülve. Sőt, ezek az új jelszavak kedvesek is lesznek, üdvözölni fogják őket. Ezért kell nekünk, kiknek kötelességünk a gondolkozásra időt, alkalmat és módot nem találó gyülekezeteiket, társadalmakat és embereket gondolatokkal látni el, kiknek készen kell szállítanunk a lélektáplálékot — ezért kell hozzásegítenünk őket kritikai képességhez, vagy inkább megtanítanunk őket az önálló gondolkozás, ítélőképesség és az értékelés elemi módszereire. Azt mondhatná valaki, hogy éppen azért, mert ez a helyzet, mert a gondolkozás fejletlen, nem tanácsos fessegetni ezeket az új dolgokat, hátha ez a nép sohasem is tudna arról, hogy vannak hitetlen művelt emberek: professzorok és tudós férfiak. Erre az a feleletünk, hogy még akkor is van értelme előhozakodni ezekkel, ha a lelkeket megbolygatjuk s a lappangó gondolatot kicsaljuk, mert jobb tisztán és bizonyosan ismerni azt az ellenséget, amely felett győzelmet szeretnénk vívni, mert meg vagyunk győződve, hogy ilyen eszmecsatákban csak erősödnek a lelkek, kedvet kapnak ahhoz, hogy önmaguk készítsék el szellemi táplálékukat, s ha ez a táplálék silányabbnak is látszik, a gyakorlatban meg lesz az az erkölcsi és vallásos haszna, hogy sajátja lévén, ragaszkodik hozzá.

Azok, akik olvasnak új irodalmi termékeket s akik valamennyire ismerősök azokkal a modern vitákkal, amelyek az egyes lélektani állításokkal kapcsolatban, különösen vallásos folyóiratokban napvilágot látnak, akik neves nyugati, német, francia, angol, amerikai gondolkodók írásait forgatják, tudják, hogy milyen eleven érdeklődést váltanak ki azok a művek, amelyek irányukban és eszméjükben istentagadók. Az új lélektannak különösen három képviselője: Freud, Watson, Jung tudományos alapon szándékoznak bizonyítani atheismusukat. Különösen a két első lélekbúvár lelkes harcosa és hirdetője ennek a gondolatnak. Jung mindamellelt, hogy hű tanítványa Freudnak s ő is nyomdokain halad, bizonyos mértékben szelidebb elveket vall. Ő »tudatalatti lélektan« című munkájában szinte prófétai erővel a vallás határozott értéke mellett kardoskodik. »Figyelembe véve azt, — mondja — hogy a vallás mérhetetlen szolgálatot tett a nevelést illetőleg, egykönnyen elvetni nem lehet. Úgy tűnik fel nekem, hogy még sok minden jóra fel lehet használni, különösen azt a mély életbölcsest belőle, amely kétezer esztendőn át olyan eredményesnek bizonyult.«¹ Jungnak ilyen elismerő

¹ Ker. vallás 85. l.

szavai teljesen hiányoznak Freud bármelyik művéből. Utóbbinak különösen egy legújabb könyve »Egy illúzió jövője« jellegzetesen adja egy ilyen gondolkodó keresztmetszetét. Freud szerint a vallás vágyainknak terméke s amennyiben szolgálatot teljesít a műveletlen rétegek vezetésében és irányításában, annyiban van egy kevés létjogosultsága is, de feltétlen kizorítandó egy nem vallásos neveléssel.¹ Másutt az isteneszme eredetét latolgatva, kimutatja arról, hogy az a gyermekkorban keletkezett apa-fiú viszony érzéseiben született. Watson bár az új lélektan minden állítását bírálja, sőt elveti, abban általában megegyezik velük, hogy ő is tagadja az Isten létezését. Szerinte az emberiség vallásos képzele, hite és gondolata az általános szellemi butaságból származik, amelyhez esetenként még a félelem ösztöne is hozzájárul.²

Azonban nemcsak a lélektan körül, a filozófia berkeiben is bukkannak fel egyesek, neves gondolkodók, akik különböző módon és úton bár, de ugyan oly eredményre jutnak, mint az új lélektan apostolai. Legtöbben közülük elismerik, hogy az Isteneszmére és hitre szükség van azért, hogy az élet menete nagyobb zökkenéseit áthidalja és ezért úgy kell élni és cselekedni, »mintha« volna Isten, bár mindenki tudja, hogy valóban nincs. A gondolat maga egy nagyon fontos és hasznos fikció, képzeletkivetődés. Vannak azonban mások, akik kereken és határozottan kijelentik, hogy a gondolatra magára nincsen szükség. Bertrand Russel, a szinte legértékesebb angol filozófus, egy nevezetes kis munkájában (A Free Man's Worship) annyira van, hogy nem tartja érdemesnek foglalkozni azzal, hogy bizonyítgassa, mert nincs rá szüksége; hanem egész gondolkodása azon a feltevésen épül fel, hogy Isten nincs. Meg van győződve arról, hogy az ilyen hit téves képzeteken alapul. George Santayana, egy másik neves amerikai filozófust csak költői hajlamai akadályozzák abban, hogy ő nem ennyire radikális; de az Isten-hit, amit ő kínál nekünk, nem nagy értéket képvisel. A vallás számára inkább költészet, mint egyéb s így csak jelképes értéke van.³ Az ilyen csak költői értékű istenfogalmat Santayana-n kívül másnál is megtaláljuk. I. Herman Randall egy széles körben elterjedt könyvében azt állítja, hogy »az Istennek legfeljebb az emberek vágyaiban és

¹ Ker. vallás 84. l.

² Behaviorism 1. l.

³ E. S. Brightman: A Philosophy of Ideals (1929. 154. l.)

álmaiban van helye».¹ S ha már benne vagyunk az ilyen gondolkozású emberek felsorolásában, akkor nem hagyhatjuk említés nélkül pl. H. Elmer Barnes-t, ki egy amerikai folyóiratban² egy F. J. Mc. Connel nevű püspökkel azt a témát vitatta meg, hogy vajjon »Új Isten fogalmat kíván-e a tudomány?«. Barnes professzor természetesen az igen mellett foglalt állást; azonban, aki fejtegetéseit olvassa, tisztában van azzal, hogy ő nem annyira megreformálni akarja az Isten-fogalmat, hanem végérvényesen végezni akar azzal. J. S. Huxley a londoni egyetem élettani tanára egy könyvében nemcsak hogy elveti az Istenben való hitet, hanem azt állítja, hogy az a szellemi megkönnyebbülés és szabadság, amely e hit elvetése után jelentkezik, valóságos vallásos nyereség.³ Igaz, hogy ugyanez a gondolkodó egy rádióelőadáson, mely alkalommal többekkel együtt sorozatosan vitatták meg a vallás és a tudomány viszonyát, már nem mutatkozik ilyen radikálisnak. Itt inkább csak az orthodox vallás ellen szól s azt hirdeti, hogy amennyiben a vallás lemond arról, hogy nagy és súlyos kérdéseknél véglegesnek hangzó kijelentéseket tegyen és átveszi azt a szellemet, amelyet a modern hitű vallások magukénak vallanak, akkor nincs különösebb akadálya a tudomány és vallás barátságának.⁴

A legújabb időnek talán a legtehetségesebb, a legügyesebb és leghatásosabb istentagadója Walter Lippmann, az az amerikai publicista, akinek egy új könyve⁵ különösen az ifjúság körében valóságos szenzációként szerepel. Az a mód, ahogyan az író az Isten-eszme lehetetlenségét kimutatja, egészen sajátos és egyéni. Meg sem próbálja cáfolni az Istenlétét. Egyszerűen leírja és megállapítja, hogy hatalmas tömegek vannak a mai világban, akik elvetették az Istenben való hitet s ő ezeknek a hitetlen embereknek a számára próbál valami olyan szellemi és erkölcsi táplálékot nyújtani, amelyet azok megemészthetnek s amellyel boldogulhatnak. Valóban senki sem tagadhatja, hogy az ő megállapítása a hitetlenségre nézve helyes. Talán a történelem rendjén sohasem voltak ilyen sokan,⁵ akik vagy egyáltalán nem hisznek Istenben, tagadják létezését, vagy pedig teljesen közönyösek magával a gondolattal szemben. Mindazonáltal az író

¹ „Religion and the modern world“. (1929 66. l.)

² „Current History“ (1929. márc. szám.)

³ „Religion without revelation“ 53. l.

⁴ „Science and Religion (rádió előadások) 21. l.

⁵ „A Preface to Morals“.

minden további nélkül feltételezi, hogy azok, akik a hitetlen táborhoz tartoznak, helyesen cselekednek, feltételezi, hogy azoknak igazuk van. E könyvében szinte büszkén jelenti ki, hogy »ebben a könyvben a humanizmus álláspontját követem, mert abban a világban, amelyben élek, mást nem tehetek.¹«

Mintha a wormszi országgyűlés bátor lutheri kijelentését hallanók. Nem csoda, ha ilyen őszinte és bátor vallomások után sokan vannak, akik gondolkozás nélkül elvei mellé állanak.

Könyvének logikai gyengesége az a már említett vonás, hogy ő azért, mert kora és környezete általános felfogása, szellemi divatja az istentagadás, magára nézve azt igaznak és kötelezőnek tartja. Ezzel szemben határozott érdeme az a nyíltság, amellyel ő a modern kételkedők szellemi és lelki állapotát megvizsgálja s az az őszinte törekvés, mellyel pótolni szeretné azt a veszteséget, amelyet ezek a lelkek szenvedtek. E törekvéstről azonban majd csak a következő fejezetben szólunk. Azonban Lippmannal kapcsolatban itt még meg kell említenem egy dolgot, annál is inkább, mert egész dolgozatunk kimenetelére nézve nagyfontosságú. Szerinte, »ha a vallás nem teljesen bizonyos, nem is ad teljes vígasztalást.«² Ha Lippmann ezen állítása igaz, ha az Istenhit, amennyiben nincs teljes bizonyosság, üres és értéktelen, akkor hiábavaló minden további szószaporítás, minden fejtegetés. Az Istenről való teljes bizonyosság egyúttal a világegyetem tökéletes ismeretét jelentené. E teljes bizonyosság tehát csak álom. Az egyetlen, amit elérhetünk: egy lelkileg és értelmileg kielégítő olyan feltevés, amelyet a tudomány nem cáfol meg. A hit sohasem támaszkodott teljes logikai bizonylatokra, hiszen a legnagyobb, a leghatékonyabb, a legvallásosabb személyiségek nem egyszer belső harcokat vívtak a kételkedés forró lángjaiban égve. Mikor Jézus a lehető legmélyebb és legtragikusabb hangon felsóhajtott: »Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?« egy ilyen kételkedő, bizonyosságot nélkülöző hangulatot árult el. Mindazonáltal sem az nem lehet, hogy nem hitt Istenben, sem az nem, hogy nem tudott megvígasztalódni.

Ha elfogadjuk a fentemlített normát, mértéket s úgy indulunk el az Isten-fogalom megvitatására, akkor vagy olyan Istent találunk, kinek létét teljesen kézzelfoghatóan bebizonyíthatjuk, vagy egyáltalán nem találunk semmiféle Istent. Azonban a gondolkodás s általában a tudomány története bizonyosság afelől, hogy

¹ „A Preface to Morals“ 144. l.

² U. o. 49. l.

az élet minden alapvető kérdése és ténye először csak mint bizonytalan feltevés létezett, s csak lassan, fokozatosan vált bizonyossá s mindenkor szüntelen átértékelésnek, javításnak van kitéve. Az a nagy és végtelen lázas vágy, amely az emberiséget sok-sok száz esztendő óta ösztönösen hajtja s amely mind a bizonyosság kérdését akarja tisztázni, az idők folyamán többször zsákutcába vitte a kutatókat. Minden emberi tudásban szükség szerint van hit és van logikai bizonytalanság. A pálapostoli mondas mindig érvényes: »Csak rész szerint van bennünk az ismeret.«

Utolsónak meg kell még említenünk egy másik amerikai író, aki a modern, kételkedő irányzatot a maga logikájával a legfelsőbb hatványra emeli. J. Wood Krutch egy könyvében¹ az új kor hangulatának feszült húrján még egyet csavar. A szélsőség felé még egy határozottat s talán végzeteset lépik. Addig, míg Lippmann bízik abban, hogy a hitevesztett emberiségnek talán lehet valamit nyújtani kárpótlásul, Krutch nemcsak hogy elrabolja az istenhitet, hanem minden további erkölcsi fejlődésnek elvágja az útját. A tudomány, szerinte, olyan világba helyezi az embert, amelyben nincs öröm, fény, vagy béke... Az Isten-nélküli világot talán már megszoktuk, de hogy az igazi atheismus mit jelent, csak akkor fogjuk megtudni, amikor meg kell szoknunk a szeretetnélküli világot is.² Nem lát egyáltalán önzetlen szeretetet, becsületes lélek megnyilvánulást. Az ilyen pesszimizmusról, amely a földön és égben minden értéket megtagadva, indul el Isten-kereső útra, könnyű bírálatot mondani. Az értékeknek van valóságuk s van bennük valami megdönthetetlen imperativus még akkor is, ha történetesen azt bizonyítja valaki, hogy nincs Isten. Bár könnyen megdönthető Krutch filozófiája, egy tényt azonban nem szabad elfelejtenünk, azt ugyanis, hogy az a szomorkás, lemondó, reménytelen hangulat, amelyet fejezetünk elején már jeleztünk, valóban létezik és bizonyosság amellelt, hogy napjainkban nem minden kételkedés vezethető vissza értelmi okokra. Nagyon sokan tisztán érzelmi úton jutnak el a kételkedés álláspontjára s az ilyen kételkedés nem annyira az értelemmel össze nem egyeztethető Istenben való hitnek a visszautasítása, hanem inkább öntudatlan, sokszor ellentmondó, keserű kifakadásokban jelentkező meghasonlás az étellel; azzal az étellel, amelyben annyi érthetetlenül fájdalmas és rossz van.

Sötét a kép, amelyet az elmondottakban feltártunk, azon-

¹ The Modern Temper (1929).

² U. o. 114. l.

ban ez csak egy része az igazságnak. Ha a mai kor a maga többségében istenellenes is, ez a tény nem elég bizonyosság arra, hogy Isten tényleg nincs. Sokan mondták már azt, hogy a legfontosabb kérdésekben mindig a kisebbségnek van igaza. Általában úgy beszéltünk a mai korról s a mai felfogást úgy tüntettük fel, mint amely istentagadó, atheista, azonban már itt meg kell említenünk, hogy a jelen e jellegzetessége mellett félremagyarázhatatlanul megtaláljuk az ellenkezőjét bizonyító tudományos álláspontot, azt a felfogást, amely már nem vallja magáénak a mult század merev materializmusát, a hideg, holt világot, hanem olyan universumot tár elénk, mely új felfedezések világánál nézve, fejlődésében, létezési formáiban olyan mozzanatokot árul el, melyek a vallásos élet álmait, hitét és reményét új biztatásokkal látják el. A tudomány ez új eredményeire csak később fogunk rámutatni, amidőn azokat aztán kapcsolatba is hozzuk kérdésünkkel. Most végezzük dolgozatunknak első fejezetét azzal a reménnyel, hogy elég világosan rámutattunk arra, hogy a jelenkor általánosságban a kételkedés, a vallásos bizonytalanság kora. Mindezideig e kételkedő lelkiállapotot nem nyugtatta meg, nem oszlatta el a tudományok új világa, amely egészen új utakat tör a létezésen át Isten felé s amely új úton friss sugarak ragyogják felénk az isteni valóság fényforrását. A gyakorlatban a kételkedő hangulat és magatartás nagyobb sikereket aratott, semhogy azokat a tudománynak egyelőre elméleti eredményei ellensúlyozni tudnák. A kételkedés e felelőtlenül tomboló viharában nagyon sok ember hite hajótörést szenvedett. Nehányan szinte élvezik a hajótörést, gyönyörködnek annak borzalmas szépségeiben, örvendenek az új szenzációnak, vagy legalább is úgy hiszik, hogy örvendenek. Azonban legnagyobb részük komolynak fogja fel a helyzetet, kétségbeesetten néz körül, hogy valamibe belefogózva megmeneküljön a szellemi elmerüléstől. Ilyen körülmények között bármilyen alkalmat megragad az árván, veszedelmek között vergődő lélek. Amikor a hajó elmerült, vagy merülőben van, egy mentőöv áldást jelenthet. Ha elveszett, meghalt az Isten; a legtöbb ember boldog, ha helyette bármit is kap cserébe. A modern gondolkodás néhány vezéregyénisége észrevette ezt a lélekvergődést s most a szellemi élet és halál között vergődőknek számtalan lélekmentőt, új hitet, vallást, isteneket ajánlanak.

A következő fejezetben megpróbáljuk elősorolni a vergődő lelkek megmentésére szánt újveretű és tartalmú isteneket, amelyek a réginél állítólag értékesebbek.